

TÜRK YAZI DİLLERİNİN VE YAZI SİSTEMLERİNİN GEÇERLİLİĞİNE DAİR*

Lars JOHANSON

Çev.: Mustafa UĞURLU**

Bugünkü Türk dünyasında, birçok ortak yönlerine rağmen değişik yazı sistemleriyle yazılan yaklaşık yirmi Türk yazı dili kullanılmaktadır. Bu durum, çağımızda iletişim alanında gerçekleştirilen büyük ilerlemelerin tam tersine, ilişkileri engellemektedir. Yazı sistemlerini birbirine yaklaştırmak, ancak yakın zamanda gündeme getirilebilmiştir. Burada, dil politikasını ilgilendiren konularda bir görüş bildirilmeyecek; sadece Türk yazı dillerinin ve yazı sistemlerinin geçerliliği ile ilgili tartışmalarda göz önüne alınabilecek olan dil bilimi yönünden bazı bakış açılarına değinilecektir. Şimdiye kadar, Türk dilleri arasındaki benzerlikleri ve ayrılıkları olduğundan ya az, ya da çok gösteren ideolojiden kaynaklanan görüşler etkili olmuştur. Duruma göre değişebilen kavramlara, kesinlik kazandırılmış; böylece hangi dil özelliklerinin "diyalakt" ("ağız" veya "lehçe"), hangilerinin "dil" sayılacağı yolunda, dil bilimi açısından anlamsız tartışmalar yapılmıştır. Böyle karışık konuların, kanaatimizce, tarafsız bir şekilde incelenmesi gerekir.

Dilin tabii gelişmesinin ortaya çıkardığı bölünme ve ayrılmanın yanında, diller arası ilişkilerle gerçekleşen üst dil oluşumlarının sonucunda ilk önce, Türk konuşma dilinin değişik türleri oluştu. Geleneğe göre bunlar, Türkçenin bir kaç temel lehçeye ayrılması olarak kabul edilmektedir. Burada bunlar, "temel konuşma dil dalları" veya kısaca, *temel dallar* diye adlandırılacaktır. Böyle bir bölümlemenin birçok tartışmalı yönüne girmeden bunları; Bulgar, Uygur, Kıpçak ve Oğuz dalları olarak ayırmaktayız. (Boyların dil yönünden farklılaşma tartışmaları için bk. Brands 1973: 97 vd.). Daha sonraları ortaya çıkan ayrılıklarla oluşan konuşma dillerini, "ikincil konuşma dil dalları, kısaca *ikincil dallar* olarak adlandırmaktayız.

Bölgeler üstü yazı dilleri, Türk dünyasında yüzyıllar boyunca çok önemli rol oynadılar. Eski Türkçe döneminden sonra, bilindiği üzere belli başlı üç Orta Türkçe edebî dil ortaya çıktı: İlk devresi Harezmi Türkçesi olmak üzere Çağatayca, Osmanlıca ve Eski Kıpçakça. Açıkça Uygurca özellikler taşıyan Çağatayca, çok geniş bir bölgede geçerli idi; bir asır öncesine kadar Türkistanlıların, Kazakların ve Tatarların yaygın edebî dili olarak kullanılıyordu. Bu dille yazılan bir çok eser de "asıl kulla-

* Bu makalenin aslı, Johanson, L., 1993, "Zur Geltung türkischer Schriftsprachen und Schriftsysteme", *Türk Kültürü Araştırmaları* 30 (1992). Prof. Dr. Ahmet Temir'e Armağan, s. 165-178'de yayımlanmıştır.

** Prof. Dr., Muğla Üniversitesi.

nım alanı”nın dışında kaleme alındı. Böyle yazı dillerinin bölgeler üstü olması, kullanıldıkları bölgelerde bir dil birliği olduğunu elbette göstermez. Kullanım alanları da dil konuşma dallarının coğrafi bölgeleriyle örtüşmez. Bütün Orta Asya bölgesinde yazılı iletişimi sağlayan Çağataycanın meselâ, kullanıcılarının konuşma diliyle bir ilgisi olmadığı da bir gerçektir. Bu duruma, yeni çalışmalarda bile dikkat edilmemiştir. Bu tür yazı dilleri, belli coğrafi bölge ve sosyal tabaka özellikleri taşıyabilir, görevleri dolayısıyla ağızlar üstüdür. Geçerlilik bölgelerindeki söyleyiş varyantları açısından bunlar, esasen birer “yapma” dildir. Konuşma diliyle yazı dilinin temelinde bulunan karşılıklı bağımlılığa rağmen, bunların “ses” diliyle bazen doğrudan bir ilgileri de yoktur.

Geniş bir alanda kullanılan Türk yazı dilleri, çoğunlukla bölgelere göre değişiklikler de göstermektedir. Yukarıda belirtilen sınırlamaların, - kullanım alanında dil birliği oluşturmaması, bir konuşma diliyle doğrudan ilgisi olmaması -, esasında bu varyantlar için de geçerli olduğunu belirtmek gerekir. Bunların özelliği, bölgelerindeki konuşma diline has bazı tipik unsurları taşımasıdır. Buna, Orta Türkçe dönemi yazı dillerinden olan ve yanlışlıkla “Eski Tatarca” olarak adlandırılan Volga bölgesindeki yadigârların dili (“Volga-Türkî”) örnek olarak verilebilir. Bunların dili, Kıpçakça özellikler gösterir; ancak Kıpçak temel dalını gerçekte temsil etmez ve bölgedeki konuşma şekline uymaz. Hatta, açıkça Tatarca özellikler taşıyan 15.-16. yüzyıldaki yazılı metinlerin, bölgede konuşulan dili ne kadar yansıttığı bile şüphelidir. 18. yüzyılda Tatarların Türkistanla ilişkileri tekrar sağlandığı zaman yazılan eserlerde, Tatarca unsurlar taşıyan Çağatayca (*törki tël*) kullanıldı. Bunun da, kullanım bölgesindeki konuşma diliyle doğrudan bir ilişkisi yoktu.

Eski dönemlerdeki Türk yazı dilleri için genel olarak şuna dikkat etmek gerekir: Bunların dil içi varyantları, günümüzdeki ölçünlü yazı dillerinde olduğu gibi asla en aza indirilmemiştir. Bunlarda; kişiye, duruma ve üslûba göre birbirinin yerine geçebilecek dil öğelerinin seçimi mümkündür. Böylece, her devirde ve türdeki yazılı metinlerde yazardan yazara veya eserden esere değişebilen varyantlar oldukça çoktur.

Türk dünyasının eski bölgeler üstü yazı dilleri, değişik temel dalların özelliklerini taşıyan öğeleri değiştirmeden bünyelerinde bulundurmaları açısından birbirleriyle karışmışlardı. Buna, karışık dille yazılmış *Behcetü'l-hada'ik* gibi bazı Eski Anadolu Türkçesi metinleri ve Kıpçakça-Oğuzca olarak Memlûk hâkimiyetindeki Mısır'da yazılmış eserler, örnek gösterilebilir. Osmanlıca da, Türk dünyasının Osmanlı toprağı olmayan bölgelerinde de etkili oldu; buralarda Çağatayca ile yarıştı, ancak başarılı olamadı. Bu yüzyıla kadar Tatarlar tarafından kullanılan yazı dilinin Osmanlıca'nın etkisi altında kaldığı bilinmektedir. Böyle karışık tipteki bir yazı dili, kendisi gibi karışık bir konuşma dilinin varyantlarına yakın olabilir veya ona dayanabilir. Örnek: Bazı Eski Anadolu Türkçesi metinlerindeki karışık dil, Eski Horasan Türkçesine dayanıyor olabilir (Doerfer 1977). Ancak, böyle bir yazı dilindeki bir şekil, konuşma dilindeki eş değeri ile aynı değildir. Karışık yazı dillerinin gücü, duruma göre dayandığı konuşma alanından daha geniş bir kullanım alanına sahip olabilmelerindedir. Böylece, meselâ eski devirlerdeki Tatarca bir edebî metin, özellikle bölgesel veya yörelilik olmaması sayesinde bütün Orta Asya'da sevilerek okunabiliyordu.

Yukarıda bahsedilen yazı dilindeki değişebilen şekillerle, fertlerin “yabancı” şekil-

leri kullanarak değiştirdiği şekilleri, ilke olarak birbirinden ayırmak gerekir. Bu yabancı şekiller, meselâ, yazarın doğduğu bölge veya yaşadığı ortamda konuşulan dilin şekilleri olabilir. Eski Anadolu ve Memlûk Türkçesi bölgesinden yazarların eserlerinde, temelde Çağatayca şekillerin yanı sıra, kendilerine özgü, Eski Anadolu Türkçesi veya Eski Kıpçakça dil katışımları tespit edilmektedir. G. Doerfer, yazarı belirsiz bir eser olan *Münyetü'l-guzâr*'ı (bk. Uğurlu 1987), Çağataycaya "özenilerek" yazılan, ancak yazarın bir çok şekilleri kendi çevresinde konuşulan Memlûk Kıpçakçasından aldığı bir eser olarak değerlendirmektedir (1989: 141).

Bölgeler üstü Türk yazı dillerinin bölgesel varyantları, sınırlı bir bölgede kullanılan "millî" yazı dillerinin çekirdeğini oluşturmuştur. Timurlular devrinden sonra gerçekleşen ayrılık, 18.-19. yüzyıllardaki Rus yayılcılığı ile iyice yerleşti ve kuvvetlendi. Rus okullarında yetişen Türkler sadece kendi bölgelerinin veya doğdukları yerin ağzını biliyorlardı. Böylece, Çağataycanın yerine geçecek olan bölge yazı dillerinin oluşturulması başladı. 19. yüzyılın ikinci yarısında Tatar, Özbek, Kazak ve Türkmen aydınları, kendi "millet"leri için ayrı birer edebî dil yaratmaya gayret ettiler. Bunlardan ilki, misyoner N. İ. İlminski'nin girişimleriyle Kazan'da ortaya çıktı. Bu zat, aynı zamanda bir Kazak yazı dili yaratmaya da uğraştı. Bir başka misyoner M. Ostroumov, bu şekilde "Sart" dilini oluşturmaya çabaladı.

Bu sürecin anlaşılabilmesi için önemli bazı noktalara dikkat etmek gerekir. Oluşan bölgesel yazı dilleri bazen, durumu yansıtmayan bir ifadeyle, "kabîle lehçeleri" (Togan 1981: 487) olarak adlandırıldı. Bu diller, gerçi Türkçenin ikincil dallarını temel alıyorlardı ama söyleyiş varyantlarıyla doğrudan bir ilişki içinde değillerdi ve hâlâ kendi dar sınırlarının dışında da geçerliydi. Bu yüzyılın başlarında bile Osmanlıca, Tatarca, Özbekçe ve Azerbaycanca kendi gerçek bölgelerinin dışında da kullanılıyorlardı.

Bilindiği üzere, ikincil dillerin birbirinden ayrılması, ikincil dilleri temel alan yazı dillerinin Çağataycanın yerine konmasıyla olmamıştır. Örnek olarak; bir Tatarca ve Kazakça yazı dili yaratmak girişimlerinin temeli, elbette Çarlığın Ruslaştırma politikasında yatmaktadır. Ancak, Tatarca ile Kazakça birbirlerinden bu politika sayesinde "ayrılmamıştır". Çünkü zaten çoktan beri birbirinden farklı bir şekilde gelişmişlerdi. Böylece, meselâ İlminski, Tatarca ile Kazakçayı zaten çoktan beri ayıran ikincil dile has kelime hazinesini öne çıkarmıştır. Ostroumov da düzenlediği Sartçasına, Farsça ve Moğolcadan kopyalanan *cüde* "çok", *hahla*- "istemek", *kette* "büyük", *çiraylık* "güzel" gibi bölgede kullanılan kelime ve şekilleri koydu. Ancak bununla Tatarcadan Kazakçayı "yapay olarak ayırma" gerçekleşmedi. O zamana kadar; Tatarca, Kazakça ve Özbekçe tarihte aynı olan dilin birbirlerine yakın varyantları olmaktan çoktan uzaklaşmışlardı. Aralarındaki farkları, bazen iddia edildiği gibi, bugünkü İngilizce ölçünlü varyantlar arasındaki farklarla eşit görmek hiç doğru değildir. Adı geçen dillerin konuşucuları uzun zamandan beri zaten bir dil birliği içinde bulunmuyorlardı.

Eski dönemlerdeki bölgeler üstü yazı dillerinin korunmaması ve günümüzün şartlarına uydurulmaması eleştirilebilir ve bu konuda üzüntü duyulabilir. Ancak bu, siyasî yönden mümkün değildi. Onların yerine, "ortalama" veya "normal" Türkçe konabilirdi. Bu da mevcut değildi.

Yeni ve daha dar bir alanda kullanılan yazı dilleri de söyleyiş varyantlarıyla doğrudan bir ilişki içinde değildir. Bir yandan bunların da “yapma” sayılması söz konusudur, diğer yandan ise bu “eksiklik”, tamamen önemsizdir. Yeni yazı dilleri, yöreye özgü söyleyiş varyantlarını ve kabileye has söyleyişleri benimsememişlerdir. Bu şekiller, bir alandaki üst dile temel teşkil etmesi durumunda yazı dili görevini yerine getirebilmesi için “düzenlenmelidir”. Böylece her yeni yaratılan yazı dili, “yapma” izlenimi bırakır. Ostroumov’un “Türkistan vilayetining gazetesi”ndeki (1883-1917) Sartça, esas olarak Taşkent şehrinin ağızına dayanıyordu, ama mecburen kullanılan yöreye özgü olmayan şekiller yüzünden “kırık” bir dil olarak vasıflandırılmıştı. İsmail Gaspıralı’nın Rusya’daki bütün Türk topluluklarına yönelik olarak Kırım’da 1883’ten itibaren yayımladığı ve Osmanlıca’nın yoğun etkisinde kalan “Terciman” gazetesinin dili, çok geniş bir alanda anlaşılabilir bir kelime hazinesine sahip olduğu için önceleri “yapma” ve “Türk Esperantosı” olarak eleştirilmişti.

Böyle oluşturulan yazı şekillerinin çapının çok sınırlı olması onaylanmayabilir. Yazılı dil ihtiyacı için bölgeler üstü varyantların oluşturulması, bölgeye ve sosyal tabakalara özgü mevcut varyantlardan bir seçim yapmayı gerektirir. İlminski ve diğerleri, yaptıkları yazı dillerine, imlâ olarak sınırlı şekilleri ve çok az yaygınlaşmış bir konuşma dilini temel aldıkları için eleştirilmişlerdir. Ancak bunların “seperate languages”¹ olarak oluşmasına asla, “exploitation of phonetic differences between the local dialects” yol açmamıştır (Paksoy 1989: 23)².

Bilindiği üzere, bu yüzyılın başında Tatar ve Türkistanlı aydınlar, değişik bölge dillerine tercih edilebilecek ortak bir Türk yazı dili meydana getirilip getirilemeyeceğini hararetle tartışmışlardır. Tatarlar arasında, özellikle Gabdulkayyum Nasırî’nin çalışmaları sayesinde, Kazan Tatarcasının konuşma diline yakın bir yazı dili geliştirilmişti. Kültür yönünden Türk birliğini savunanlar, birleştirici bir unsur olarak, 1905’ten itibaren Gaspıralı İsmail tarafından ortaya konulan ve yaygınlaştırılmaya çalışılan türde bir yazı dili meydana getirmek istiyorlardı, ama bunun ne kadar Tatarcaya dayanacağı hususunda bir görüş birliği yoktu. Bilhassa Özbek yazı dili bütün alanlarda kuvvetli bir Tatarca etkisi altında idi. Fakat bu birleştirme çabaları sonuçsuz kaldı. Böylece, daha 19. yüzyılda başlayan farklılaşma, daha sonra gelecek Sovyet dönemindeki duruma bir geçiş teşkil etti. Bu dönemde, bir çok Türk “millî” yazı dili, bölgeler üstü veya bölgesel dillerin yerine geçti. Özbek, Tatar ve Azerbaycan yazı dillerinin kullanımı, bu dönemde sadece kendi “millî” bölgeleriyle sınırlandı. Bunlardan başka daha bir çok “ağız”ın “dil” olarak yerleştirildiği sık sık dile getirilmiştir. Daha doğrusu, değişik diller ve ağız grupları için yeni yazı dilleri meydana getirildi. Böylece, bazı Türk topluluklarının Sovyet döneminden önce kendi yazı dillerinin olmadığı iddiası gündeme geliyordu.

Sovyet öncesi ve Sovyet dönemi dil politikasının sonucunda, yöreye özgü dil ayrılıklarının temelinde birbirinden farklı yazı dillerinin yaratılması, yörenin bütün dil özelliklerinin de bu politikalar yüzünden oluşması demek değildir. Hatta zaman zaman, bütün “ağız”larda ortak olan öğelerin yeterince ortaya konmadığı ve açıklanma-

¹ “ayrı diller”.

² “mahalli lehçeler arasındaki ses farklarının zorlanması”.

dığı yolunda tenkitler de yapılmaktadır. Meselâ H. B. Paksoy şöyle demektedir: “To facilitate the proliferation of these ‘languages’, particularly among the youth, Soviet linguists have been turning out scores of grammars for each ‘language’ since 1920. The lexicographers are even busier, having compiled at least two dictionaries per ‘language’ over the past sixty years” (1989: 24)³.

Gelişmelerin, Türk dünyasının bir çok devlet ve “millî” bölgelere bölünmesi gibi, elbette olumsuz yönleri vardır. Meydana getirilen sınırlar, Türkler arasında ilişkiyi zayıflatmış ve ortak dile dayanan kültür mirasının gelişmesini engellemiştir. Bir de bunlara, Batı ve Doğuyu birbirinden tamamen ayıracak dil politikaları eklenmiştir. Türkiye Türkçesinin ölçünlü yazı dili belli ilkeler çerçevesinde: Sovyetler’deki Türk dilleri ise Rusçaya yaslanarak oluşturulmuştur. Aralarında, dil plânlaması ve ortak dili koruma gayretleri olmamıştır. Çin’deki Türk dilleri, diğerleriyle ilişkisi olmadan yoluna devam ederken İran ve Afganistan’daki ağızlar pek az gelişme imkânına sahiptiler.

Böylece yeni farklar ortaya çıktı; gerçekten var olan bazı benzerlikler, işbirliği eksikliği veya Türk yazı dillerini olabildiğince birbirinden ayırma yolundaki bilinçli çabalar sonucunda yok oldu. Anlaşmanın yazılı boyutuna gelince, konuşmada anlaşmanın mümkün olduğu yerlerde bile anlaşmayı zorlaştıran üç mesele vardır: Birincisi, farklı alfabeler kullanılmaktadır. İkincisi, aynı alfabe içinde değişik topluluklar arasında farklı harfler kullanılmaktadır. Üçüncüsü; harfler, konuşmadaki oldukça önemsiz farkları bile yansıtmaktadır.

Burada, “ses” ile onu gösteren harf arasında ayırım yapmak gereği vardır. Yeni dilleri, farklı alfabeler veya yazım şekilleri meydana getirmez. Bölgeye özgü söyleyiş şekillerini, yazılı hâle getirmek elbette Kril alfabesinin suçu değildir. Alfabe ve buna bağlı yazım kurallarıyla, konuşmadaki küçük farklar yazılı hâle getirilebilir. Kril alfabesi temelinde düzenlenen ve şimdi kullanılmakta olan alfabelerle Türk dillerinin ses özelliklerinin oldukça doğru yansıtıldığı rahatça söylenebilir.

Bir başka mesele, aynı olan seslerin farklı yazılmalarıdır. Bir çok sesin, ünlülerden, meselâ; *ö, i, u* ve bir çok ünsüzün yazımı dilden dile büyük farklar göstermektedir. Birbirinden farklı yazı dillerinin yaratılması, tamamlanmış bir gerçektir. Bu geriye döndürülemez. Çağatayca da herkesin kullanacağı bir dil olarak yeniden hayata geçirilemez. Bunlara rağmen yine de, gereksiz yere fark doğuran yazım şekilleri düzeltilebilir. Sovyetlerin ilk döneminde, bazı Türk dilleri için “ortak” bir Latin alfabesi oluşturulmaya çalışıldığı bilinmektedir. Bu alfabe, 1930’lu yılların sonunda topluluklar arasında farklar gösteren ve ilişkiyi zayıflatan Kril harfleri ile ortadan kaldırıldı. Önde gelen Sovyet Türkologlarından olan ve resmî dil politikalarını benimsediği için sık sık eleştirilen N. A. Baskakov, aslında, Kril harfleri temelinde oluşturulan Sovyetlerdeki Türk yazı sistemlerinin birleştirilmesini savunuyordu.

Baskakov, 1976’da Almatı’da toplanan Sovyetler Türkoloji Kongresi için, daha önceden yazdığı tezinin (1976 a) bir özetini bildiri olarak hazırlamıştı. Kazakistan’da

³ “Bu ‘dillerin’ özellikle gençler arasında yaygınlaşmasını kolaylaştırmak için, Sovyet dil bilimcileri, 1920’den itibaren her ‘dil’ için onlarca dil bilgisi kitabı yazmıştır. Son altmış yılda her ‘dil’ için en azından iki sözlük yapan sözlük bilimciler ise, hâlâ bu işle uğraşmaktadır.”

görebildiğim bu metne göre, dilin toplumdaki görevlerinin çoğalması ve gittikçe artan milletler arası iletişimin mecburiyetleri, Sovyetler Birliği'ndeki dilleri birbirine yakın halkların alfabelerinin mükemmelleştirilmesini ve birleştirilmesini gerektiriyordu. Çünkü, 1930'lu yılların sonunda Sovyetlerdeki Türk yazı sistemleri, yeterli uyuma ve iş birliği sağlanmadan oluşturulmuştu. Ortak olan problemleri bile her dil kendine göre çözmüştü. Bazen bir dile has olan bir özellik yeterince dikkate alınmamıştı. Ayrıca, dillerin birbirlerine yaklaşımlarına ve zenginleşmelerine gerekli özen gösterilmemişti. Alfabeler, akraba dilleri ayıran bir araç olmamalı, onları birbirlerine yaklaştırmalıydı. Bütün Türk dillerinin alfabelerinin birleştirilmesi, Sovyetler Birliği'ndeki yakın akraba dillerin edebiyatlarının birbirlerinden faydalanmalarını sağlayacaktı.

Bugünkü Türk alfabelerinin, Baskakov'un görüşüne göre, her şeyden önce birliğe ihtiyaçları vardı. Bunun için, Türk dillerinin bütün alfabelerini, her dilin seslerini korumak kaydıyla aynı sesi aynı harfle gösterecek şekilde ortak bir yazı sistemine kavuşturmalıydı. Bu, pratikte nasıl uygulanabilirdi? Baskakov, alfabelerin birleştirilmesinin aşamalı olarak uygulanması gerektiğini söylüyordu. Çünkü, keskin değişiklikler, sıkıntılara yol açabilirdi. Bütün eksikliklerine rağmen Sovyetlerdeki Türkler mevcut alfabelerine alışmışlardı. Yazar, geçici olarak, ölçülü değişiklikler önermekteydi. Örnek; ünlülerden *e*, *ö* ve *ü*'yü gösteren harfler değişik topluluklarda birleştirilmeliydi.

Bu mütevazı görüşlerin bile ne kadar kabul edilemez olduğu, önceden duyurulan bildirinin sunulmamasından da anlaşılmaktadır. Bu bildirinin yerine kısa sürede kalemle alınan yedek bildiride (Baskakov 1976 b) ise sadece tipolojik, karşılaştırmalı ve tarihî dil araştırmaları gibi ilmî çalışmalara yönelik ortak bir yazı çevirme sisteminin söz edilmekteydi. Muhtevası yirmi yıl kadar önce sunulan bildirinininkiyle aynıydı (Baskakov 1959; krş. 1968).

Türkçe konuşanlar için ortak bir yazı sistemi oluşturmanın gerekip gerekmediği, nasıl yapılabileceği konusunda bir çok düşünceler vardır. Çözülemez politik engellere rağmen ve yazının birleştirilmesi ulaşılamayacak bir amaç olsa da, Türkçeye en uygun yazı sisteminin hangisi olduğu sorusu, dil bilimi açısından sorulmalıdır.

Öncelikle, diller arası farkları çoğaltacak, bütün sesleri gösterecek bir alfabe düşünülemez. Diller arası düzeyde, her algılanabilen sesin gösterilmesine çalışılmamalıdır. Ancak, en azından bazı önemli ses ve yapı özellikleri yansıtılmalıdır. Sesin harf ile gösterilmesi, ne olursa olsun sadece bir "görüntü"dür. "Ses"i dikkate alan bir yazı, ses ile harf arasında gittikçe artan eşdeğersizlikten öte de zorluklar çıkarır. Bu husus genellikle, ses ile harf arasında bire bir eşleme yapılan alfabeler için geçerlidir.

Gerçek farkların yazıda gösterilmemesi, bir yazı dilinin anlaşılma alanını genişletir. Arap alfabesinin Türk dillerinin yazımı için uygun olmadığı haksız yere sık sık söylenmiştir. Üç ünlü gösteren harflerin Türkçenin en azından sekiz ünlüsünü göstermeyeceği belirtilmiştir. Bilindiği üzere Arap alfabesi, bugünkü Yeni Uygurcada başarılı bir şekilde uygulandığı gibi, ihtiyaç hâlinde ek işaretlerle sesleri gösterir hâle getirilebilir. Türk dilleri için Arap yazısının kullanıldığı dönemlerde bu işaretlerin çoğunlukla kullanılmaması ve ünlülerin gösterilmemesi büyük bir yarar sağla-

miştir. Böylece yazı sistemi, diller arasındaki önemsiz varyantları ve farkları örtmüştür.

Belirtildiği gibi, bazı bölgesel yazı dilleri oldukça yakın zamanlara kadar bölgeler üstü kalabilmişse, bu onların, bölgelerindeki bazı önemsiz ses farklarını örten yazı sistemleri sayesinde. Bu bakış açısından, ünlüleri pek göstermeyen Arap yazımına dayanan Osmanlıca yazım, ünlüleri daha çok gösteren Uygur yazı geleneğinden kaynaklanan Çağatayca yazımdan üstündür. Bu yüzyılın başlarında Tatarlar arasında, on ünlüyü gösteren fonetik yazı sisteminin Arap yazım şekline tercih edilip edilemeyeceği yolunda bir tartışma vardı.

Farkların gösterilmemesi, onların olmadığı anlamına gelmez. Gerçekte var olan ayrılıkları azaltmak da olmaz. Meselâ, Arapça *‘ilm* “bilim”den kopya edilen kelime başı ünlüsünün, Azer. *elm*, Türkm. *ılım*, Özb. *ilm* “represent approximately the same sound”⁴ (Paksoy 1989: 23) olduğu doğru değildir. Burada önemli olan, mevcut farkları bir yazı sistemiyle görünmez hâle getirmektir. Arapça aynı yazılan şekil ile, *gilem* veya *gılım* gibi diğer, bölgelere özgü varyantlar da gizlenebilir.

Bazen yazının, dilin yapısını dikkate alan şekli kullanılmıştır. İ. Y. Yakovlev, Çuvaşça için morfofonetik ilkelere dayanan, dikkat çekici bir yazı sistemi oluşturmuştu. Hece yazısı sistemi ise daha da önemlidir. Baskakov’un yukarıda sözü edilen bildirisinde vurgulandığı gibi, Türkçe bir kelime belli bir şekilde hecelere bölünebilir; bunu kullanılacak her alfabe göstermek durumundadır (1976a: 15).

Hece yazısı, Türk dilleri için gerçekten bazı faydalar sağlayabilir. Türkçe için tipik olan, hecelerin kalın veya ince olarak sınıflandırılması, sadece ünlünün özelliğinden kaynaklanmamaktadır. Yazı ile ses arasındaki ilişki, birden fazla heceyi kapsayan özelliklerden ziyade parçacıklar tarafından taşınmaktadır ve böylece hece hece yorumlanmaktadır. Bazılarının ünlü sistemlerindeki değişik “aksamalara” rağmen, Türk dillerinde temel hece ilişkisi, gayet iyi korunmaktadır. Ek hecelerinde, sadece ince-kalın karşıtlığı değil, aynı zamanda düz-yuvarlak karşıtlığı da geçerli değildir. Bu yüzden, burada ünlülerin gösterilmesi hiç bir önem taşımamaktadır. Hecelerin durumuna göre düzenlenmiş bir yazı sistemi, fonetiğe göre düzenlenmiş olana göre, Türk dillerinin ortak taraflarını gözler önüne serecektir. Bu, Türk dillerinin bütün yönlerinin karşılaştırılabilmesi için de bir temel teşkil edecektir; bk. Johanson 1991, 1993).

Orhon Türkçesinin yazısı gibi bir hece yazısı ile hece bölümlemesini dikkate alan bir yazım şeklinin bir çok ortak yönü vardır. Öncelikle ünsüzleri gösteren Arap yazısına dayanan sistem de, hece yazısının bazı iyi yönlerini sunmaktadır. Arap alfabesinin Türkçenin seslerini göstermeye uygun olmadığı görüşü, genellikle ünlü uyumlarının dikkate alınmasındandır. Burada ise durum tam tersinedir: Burada biz, bir hecenin önemli olan “tonunu” belirten ve diğer özelliklerini bildirmeyen yazı sistemlerinin daha faydalı olduğunu düşünüyoruz. Türk dillerinin yazı sistemlerinin birleştirilmesi yolunda gayret edenlerin çoğu bile, bu hususta hece yazısının kıymetini anlayabilmiş değillerdir. Herkesin anlayabileceği bir Türkçe anlaşma dili için, sesle-

⁴ “Aşağı yukarı aynı sesi göstermektedir”.

rin gerçek gösterimlerinin az olması; özellikle de kendi içinde “değişken yapı şekilleri”ni (“allomorf”) mümkün olduğu kadar birleştiren “*değişmez yapı şekli ilkesi*”nin uygulanması faydalıdır. Arap yazısına dayanan ve ünlüler yönünden fakir olan yazı sistemlerinde bu ilke çoğunlukla uygulanmaktadır. Kısa ünlülerin gösterilmemesi sadece yer bakımından tasarruflu değildir; aynı zamanda, bir “yapı birimi”nin (“morfem”) yazılı şekli, değişmez görüntüsü ile hem diğerleriyle kullanılabilir bir parça, hem de yazı dili öğrenilirken zihne yerleşen bir bütündür. Buna kolayca şöyle bir örnek verilebilir: Çokluk morfeminin *lr* şeklinde gösterimi, *lar, ler, lor, lör, lir, dar, tar, nar* vb. gibi bütün varyantları karşılayabilir. Meseleye diller arasındaki ilişkiler yönünden bakılacak olursa, böyle tek bir yazım, akraba diller arasındaki ilişkileri mümkün olduğu kadar kuvvetli tutar.

Belli bir dönemdeki ses durumuna ayarlanması bir alfabenin çıkmazıdır. Bugünkü Türkiye Türkçesinin yazı sistemi, bir ses yazısıdır; hatta fonetik bir yazıya çok benzemektedir. Dil bilimi yönünden ise bazı sakıncaları vardır. Bu yazı, bazı yer ve duruma göre oldukça farklılık gösteren ses durumlarını belli bir şekle zorlamaktadır. Hece içi ve heceler arası ses uyumlarının ünlülerle belirtilmesi, kelimelerdeki ses düzeninin sadece ünlülerce sağlandığı izlenimi doğurmaktadır. Gerçek ses durumunun yansıtılmasının iyi tarafları da abartılmamalıdır. Yansız sesler gibi bir “ses”in “alt sesleri”ni, dikkate almadığı için bu yazım şekli çoğunlukla şaşırtıcıdır. Bir çok Kiril alfabesine dayanan yazı sistemleri de bu şekildedir. Bazıları ama, eklerin ünlülerini temel seslerle göstermektedir; ses uyumlarını ve seslerin gerçek durumlarını yazıdan anlamak her zaman mümkün olmamaktadır. Türkmen ve Kazakların kullandıkları yazı sisteminde meselâ, belirtisiz temel semboller olan *i* ve *e*, aynı zamanda kendilerinin yuvarlak varyantlarını da karşılamaktadır. Örnek: Türkm. *öyde* [öydö] “evde”.

Yukarıdaki gibi, dil bilimsel düşünceler, bir alfabenin seçiminde genellikle etkili olmazlar. Gelecekte Türk dünyasının yazılarının birleştirilmesi söz konusu olduğunda da pek etkili olamayacaklardır. Pragmatik hesaplar daha etkili olacaktır. Ancak, son sıralardaki yazıyı değiştirme tartışmaları sırasında gerçekten gündeme getirilmiş olan Orhon dönemi alfabesinin yeniden kullanılması düşüncesi gerçekten saçmadır. Özellikle dikkat edilmesi gereken husus, kültür hazinesinin bir parçası olan yazının her zaman kendine has sembol değeri bulunmasıdır. Çin’de Yeni Uygurca ve Kazakça için plânlanan ve uygulamaya konulan Latin alfabesi reformunun, geçmişle olan bağlarını Arap yazısıyla korumak isteyen gelenekçilerin karşı çıkması üzerine başarısızlığa uğradığı bilinmektedir. Bu mesele, son zamanlarda Sovyet Türklerince de yoğun bir şekilde tartışılmaktadır. Sovyetlerdeki Türk dünyasının bazı yerlerinde ise meselenin, Türkiye Türkçesi gibi bir Latin alfabesiyle çözümüne karar verilmiştir. Bu seçim aynı zamanda, “Batı”lı yazının kendine has sembolik değerini de yansıtmaktadır.

Gelecekteki gelişmeler, öncelikle çok dilli devletler olan Sovyetler’in ve Çin’in kaderine ve uygulayacakları azınlık politikalarının gidişine bağlıdır. Bugün için, mevcut dağıtılmış yazı sistemleriyle Türklerin, politik sınırların engelleyemediği bir kültür birliği içinde bulunmaları düşünülemez. Sözü edilen engeller kaldırılmadıkça, Türk yazı dillerinin birbirlerine yaklaşmaları yönünde bir ilerleme de mümkün değildir.

Kaynaklar

- BASKAKOV, N. A. (1959) *O proekte edinoy fonetiçeskoj transkripcii dlya tyurkskih yazıkov*, Moskva.
- BASKAKOV, N. A. (1968) "Türk Dilleri Genel Fonetik Transkripsiyonu Üzerine", *XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*, Ankara: 53-59.
- BASKAKOV, N. A. (1976a) Probleme soverşenstvovaniya i unifikatsii alfavitov tyurkskih yazıkov narodov SSSR, *Sovetskaya tyurkologiya i razvitie tyurkskih yazıkov v SSSR. Tezisi dokladov i soobşçeniy. Vsesoyuznaya tyurkologičeskaya konferentsiya, 27-29 sentyabrya 1976 g.*, Alma-Ata: 14-16.
- BASKAKOV, N. A. (1976b) *O edinoy unifitsirovannoj fonetiçeskoj transkripsii dlya tyurkskih yazıkov (variant na latinskoy osnove)*, Alma-Ata.
- BRANDS, H. W. (1973) *Studien zum Wortbestand der Türksprachen*, Leiden.
- DOERFER, G. (1977) "Das Chorasantürkische", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*: 127-204.
- DOERFER, G. (1989) Uğurlu 1987 için değerlendirme yazısı, *Central Asiatic Journal*, 33: 139-142.
- JOHANSON, L. (1991) "On syllabic frontness oppositions in Turkic", *Varia Eurasiatica. Festschrift A. Róna-Tas*, Szeged: 77-94.
- JOHANSON, L. (1993) "Graphie und Phonologie im Türkischen. Probleme der Lautharmonie", *Probleme der Graphie*, (Ed. O. Werner), (= Script Oralia 57), Tübingen: 83-94.
- PAKSOY, H. B. (1989) *Alpamysh. Central Asian identity under Russian rule*, Hatford-Conn.
- TOGAN, A. Z. V. (1981) *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, (2. baskı), İstanbul.
- UĞURLU, M. [Yay.] (1987) *Münyetü'l-guzat*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 676.